

Lեռային Ղարաբաղի հակամարտությունը

արմատները, զարգացումը և
թյուրքնկալումները

Թոմաս դե Վայլ

Fոլր հականարտություններ է ունեն իրենց նախադաս-
մությունը: Սակայն ոչ բոլորն ունեն այնպիսի հստակ մեկ-
նարկ, որդիսին ուներ դաշտաբայան հականարտությունը:
Պողմերի հիմնական դիրքորոշումները, այս է՝ Ղարաբաղի հայերի
առողջության վերաբերյալ օգնությամբ անջատվել Աղբեջանից և
Աղբեջանի՝ այն թույլ չտալու վճռականությունը, որդեգրվեցին
1988 թվականի փետրվարին, և իրեն այդ ժամանակ էլ, ինչողևս
սաղար Երկնում ճայթած անդրոդ, սկիզբ առան հանկարծահաս
սոռվություններ՝ ցույցերի, գործադրությունների, բաղաբական վեճերի,
իշխանականների այլների և զարդերի տեսնով: Այն, որ լայնա-
նասաւար ռազմական գործողությունները հայերի և աղբեջանցի-
ների միջև սկիզբ առան միայն 1991 թվականին, ավելի ուստի գենե-
րացիան գինամթերի դաշտականի, ան ռազմական գործողություններ ծա-
լայելու մասնաւուն չունենալու արդյունք է:

1988 թվականի փետրվարյան իրադարձությունները դրամահիկ, անակնկալ և ընդիհանուր առնամբ անկանխատեսելի էին Եվրոպայի համար, որտեղ հասցել էին մոռանալ ազգայնականության՝ որդես աղաքական հզոր ուժի գոյության մասին։ Այս իմաստով, հանդիսանալով ազգային հողի վրա առաջին լրտց թնօջուկը ուժ կոնումիսագան դարաշրջանում, դարաբառյան հակամարտությունը կառող է հանարվել այս կարգի հակամարտություններից ամենամսղասեցին և միաժամանակ ամենականխորությամբ։ Դարավավակիայում կամ Խորհրդային Սիոնում քռնկված այլ հակամարտությունների տարրում դարաբառյան հակամարտությունն ավելի բան անխոսակելի էր, քանի որ դրա դաշտառներն ընկած էին ուժ կոնումիսական ժամանակաշրջանում կողմերի փոխհարթերությունների «Երին կառուցվածքն»։ Պատմության իրաւամերժ մեկնաբանում, վիճելի տարածային սահմաններ, անկայուն անվտանգության համակարգ և արկու կողմերի միջև երկխոսության բացակայություն՝ ահա այն չորս քաղաքացուցչ տարրերը, որոնք, անհանգստությունների սկզբերում ենք, Քայատանի և Արքեօջանի միջև հարաբերությունների խաթանան դաշտառ հանդիսացան։ Այսուհարեք, խնդիրն այնան նոր և այնան խորն էր, որ չգտնվեց և մինչև այժմ էլ չի գտնվում այն կարապայություն որևէ մեխանիզմ։

Պատում Ղարաբաղի մասին. ինքնություն և դատկանելություն

Պատմության իրարամեր մեկնաբանումները տարածվեցին Երկու հասարակությունների թոլոր շերտերում: Դեռ նախվան ռազմական գործողությունների մեկնարկը, մավորականների կողմից նշակվեցին մարդակրկի փաստարկեր, որոնք ձևավորեցին հիմնավորումների այն ազգային համակարգերը, որոնցով այնուհետև հիմնավորվում էին ռազմի դաշտում տեղի ունեցող իրադարձությունները: Կողմերի դիրքորոշումներն առաջին անգամ ի հայտ եկան 1960-ականներին Նիկիտա Խորոչչովի նախաձեռնած հետաքայլին՝ յան «հալոցի» ժամանակ, եր դայնաներ ստեղծվեցին դեռության կողմից թուլատրված կամ «ուտրափառ» ազգայնականության գոյության համար: Սակայն դարձվեց, որ դրամ վերահսկելը չափազանց բարդ խնդիր է, հաևկատես, եր ավելի ուշ ըջանում գրող-իրադարակախոսներ Զիա Բունյառովի և Զորի

Բալյայանի կողմից տրանսռության մեջ դրվեցին դասմության տրամադրության համապատասխան համարակալ տարրերականներ:

Թյու կինի այս վախերը վերագրել տուկ երևակյությանը. ի վեցող
թշ՝ Դայասամի և թ՛ Արդբջանի նորազոյն դատմությունը դարձ-
նակու է արենների և գրկամբների բազմարկվ օրինակներ, որոնց էլ
Խոր մատավախտվունների հիմք են հանդիսանում: Երկու դեռու-
թյունների դեմքում էլ բարձագինների գերակօռող ճաման աղրում է:
հայրենիքի դրսու՝ դատերազմի, Տեղահանումների և մեծ ժողովրդու-
ների միջն կայազան հանաձնանարերի արդյունում: 1828 թվակա-

Ին կը վախ Թռմբենջայի դայմանագրով Արքեջանը քաժանվեց ուկո՞ ոուական և իրանական մասերի, իսկ 1915-1921 թվական- երկին գերեւությունների վարած քաղաքականության հետևանորվ հայատանի տարածեց իսկս կրճատեց: 1915 թվականին Անառողի- այուն իրագործված հայերի զանգվածային սրբանություններն իրենց նաստաբներով սպերում են ժամանակակից դատանության ընթաց- ում տարածաշամում իրականացված այլ բռնությունները: Սա- պայի խաներող դարի սկզբներից ի վեր իիչ չեն տառապել նաև ադր- եթեանցինները՝ հաճախ հայերի ձեռից: Ենց այս դրվագներն են, որ- են արքեջանցիններն ու հայերը տուժել են միմյանց (ոչ ոուաների, լրացիների կամ այլոց) ձեռից, որ գտնվում են արդի ազգայնական դատանագրության ուսարդրության կիզակետում:

Ղարաբաղյան հակամարտության ալժմեական բնույթը

Դայ-աղբեջանական առաջին լրության ընդհարությունները գրանցվել են ասանիններող դաշի վեցին: Դայերը և աղբեջանացիններն այն երկու իշմանական ազգային խմբերն էին, որոնք միախառն բնակվուն էին Ուտաական, Օսմանյան և Պարսկական կայսրությունների միջև ընկած՝ հարյուրավոր կիրաներեռով ձգվող տարածում: Դայերը, որոնք մեծապես կենտրոնացած էին Իանարային բնակվայրերում, որուն առավել հաջորդակ առևտական դաս՝ սովորաբար սոցիալական և ընտեսական ժեսանկուններից առավել բարձր դիրք էին գրադարձնում: Տասնիններող դաշի վեցին ազգայական տաճադրությունների ի հայոց գլուխ և ռուս-օսմանյան հականարտության սրվելու հետ գուգընթաց՝ հայերը դաշտան Օսմանյան կայսրության ամենառաջազնան միաժամանակ ամենախողելի համայնքը: Եվ եթե ընդամենը մի բա-

Մի սերունդ առաջ հիմնականում ժիա աղբեջանցիները և առավելապես տոմսնի թուրքերը բավականաչափ ընդհանություններ չունեին, աղա, շահերի ընդհանությանը դայմանավորված, նրանց կադերն հետզիեւ ապելի ու ապելի էին սերտանում և հայերի կողմից սկսում էին ընկալվել որդես մեկ աճրողություն: Մրա արդյունքում հայերի ժօղանում ձևավորվեց ընդհանրական մի ժեսակետ, թե աղբեջանցիները նույնութեա «քուր» են և, հետևաբար, կիսում են 1915 թվականի ցեղասպանության դատասխանատվությունը:

1917-20 թվականների հայ-աղբեջանական գինված հակամարտությունը սահմաններ գծելու և կենսունակ դետություն ստեղծելու անկանոն մի փորձ էր. արյունու մի գործընթաց, որ համակել էր Արևելյան Եվրոպայի մնացյալ հատվածը և Բավկանները: Դա նաև ուրիշ ձեռքբերով մղվող դատերազմ էր. նախորդ դարի կեսից ի վեր Ռուսաստանի ու Թուրիմայի միջև շարունակվող տարածային ժական հակամարտություն, որի ընթացքում նրանցից յուրաքանչյուրն, իրեն իր ժեղական դաշնակից, համադատասխանաբար, օգտագործում էր հայերին և աղբեջանցիներին:

Ղարաբաղի դժբախտությունն է, որ այն միշտ հայսվել է «արանում»: Աշխարհագրական առումով այն գտնվում է Երևան երկրների միջև ձգվող լեռնային ջրաժամի աղբեջանական կողմում: Ժողովրդագրական առումով այն ունեցել է խառը ազգային դատկանելությամբ բնակչություն, ընդ որում դարեւ շարունակ հայերն ակնհայտուեն գերակռւել են լեռնային հատվածներում, իսկ աղբեջանցիները՝ հարթավայրերում, ինչողեւ նաև Շուշ հաղարում (կամ Շուշի, ինչողեւ այն անվանում են հայերը): Սահակութային առումով Ղարաբաղը Երևան կողմերի համար է հակայական կարևորություն ունի: Դայերի համար Ղարաբաղի մշակութային կարևորությունը որա տարածով մեկ սիրով տասնյակ հայկական եկեղեցիներն են, միջնադարում մելիք-իշխանների կողմից հիմնադրված ժեղական ինժեներակալման համակարգը և դարարացի հայերի ռազմական համբավը: Աղբեջանցիների համար Ղարաբաղը գոլորդվում է տասնութերորդ դարի խոռու բաղաներից մեկի՝ Շուշայի ուրաց սիրոված խանության հետ, նաև աղբեջանական մշակութային ծաղկման շրջանի հետ: Ի դեմք այս այլորդի կողմղությունների ու բանաստեղծների, ինչողիսի էին Վագիֆը, Նաբիւլը և Ուգեիր Ջաջիրեկովը: Կարճ ասած, Ղարաբաղը ինչողեւ և Էլզար, Ֆլանդիան կամ Ջամանիրը, մշակութային հարուստ սահմանային գոտի է, և ինչողեւ Վերջիններս, դատաղարտված է ռազմական թատրաբեն յինելու:

1920-21 թվականներին այս հակամարտության միակ լուծումը կարող էր դառնալ կամ կողմերից մեկի ռազմական հաղթանակը, ինչողեւ տեղի ունեցավ Անառողջայում, Զանգեզուրում և Նախիջևանում, կամ կայսերական ուրեմնությունը կառավագանքը: Այս բանից հետո, եթե Բրիտանիային չհաջողվեց դարտարերի խնդրի կարգավորնան իր տարերակը, կայսերական դատավորի դեռու հայսվեցին բոլոր կամաց 11-րդ կարմիր բանակի ուժերով 1921 թվականի մայիսին գրավեց Ղարաբաղը: 1921 թվականի հունիսի 5-ին բոլոր կամաց 11 կոմիտեն՝ Կովեյլուրն, Սալիմի ենթակառությամբ ուժուում կայացեց Լեռնային Ղարաբաղը Աղբեջանի համաներու մասին: 1923 թվականի հունիսի Աղբեջանի կազմում ստեղծվեց Լեռնային Ղարաբաղի մշակութային կամարդական հակամարտությունը կազմում էր 94 տոկոսը:

Նման կառուցվածի դայմաններում ԼՂԻՄ-ը դարձավ խորհրդային այն երկու իննակար մարգերից մեկը, որոնց գանվելով միութենական մի հանրադետության կազմում, սերութեան կատված էին միութենական մեկ այլ հանրադետության հետ (նյուար մեծամասնություն կազմող ուս բնակչությամբ Դիմն էր, որը թերեւ նույնութեա անկայուն կառուց էր, սակայն, ինչողեւ ցոյց տվեց փորձը, նվազ խնդրահարուց): Նման կարգավորման հակասականությունը երբէ բացեց չնմնարկվեց, մինչդեռ որա ազգային մեկնաբանումները տամագծութեան հակառակ բնույթ էին կրում. հայերի մեծամասնությունը երբէ չընրունեց 1921 թվականի որոշումը, որի դեմ անգամ բողոքի ցոյցեր անցկացվեցին 1945, 1965 և 1977 թվականներին: 1988 թվականի փետրվարի 20-ին ԼՂԻՄ ցրանային խորհրդը վեարկեց հօգութ մի որոշման, որով խնդրում էր խորհրդային կառավարությանը՝ թույլ տալ Ղարաբաղին դրու գալ խորհրդային Աղբեջանի կազմոց և միանալ խորհրդային Հայաստանին: Ինչողեւ և կարելի էր ակնկալել, առաջարված հարցը կատարալ գարնանուվ ընդունվեց աղբեջանցիների կողմից: Արանց համար Լեռնային Ղարաբաղի՝ իրենց հանրադետության մաս յինելի աղացուցման կարիք չունեցող մի փաստ էր, որը հաստատվում էր ինչողեւ ամենօրյա լրատվյամբ, այսուես էլ Ղարաբաղի համեմտ Աղբեջանի ժառանգության իրավունք փաստող գիտական գրականությամբ:

Այսեղ անհրաժեշտ է ուսադրությունը սկեռել մի կարևոր հանգամանի վրա. Տարածաշրջանի «Ճարտարագետնության» տակ թագնաված այլ ներին հակասությունները չնշն ազդեցություն էին ունենաւ Ղարաբաղում բնակվող մարդկանց առօրյա կարմի վրա: Ինչողեւ կվկայի հայերի և աղբեջանցիների մեծամասնությունը, նրան ավանդաբար ապել սերս առևտական կաղեր են ունեցել միջանց հետ, ին նրանցից յուրաքանչյուրը՝ վրացիների հետ: առա ամուսնությունների ցուցանիւը և բարձր էր: Խորհրդային ժամանակաշրջանի դարաբաղդիները՝ թէ հայերը և թէ աղբեջանցիները հավասար չափով խոսում էին Երևան լեզուներով, լավ հարաբերությունների մեջ էին իրենց հարևանների հետ և իջ ուսադրություն էին դարձնում Երևանում և Բաքվում գտնվող մատականների կողմից առաջ բավող ազգայնական դատումներին:

Ղետևաբար, Տարրական սխալ կիմի ղարաբաղյան հակամարտությունը դիտարկել որոշես «դարավոր ասելության» դրսուրում կամ կրօնական հակամարտությունը: Մշակութային, առևտական և անունական հարաբերությունները մինչ այժմ էլ շարունակում են կաղեր հայերին և աղբեջանցիներին միջանց հետ Սոսկվայում, Վրաստանում և Ինանում, ասել կուզի՝ ղարաբաղյան հակամարտության գոտուց որուս գտնվող ցանկով ցանկացած վայրում:

Ապահովության Երկրներանդներ

Այսդիսով ինչն այս սովորական հարևաններին դրեց հակամարտության: Անվանգության և վստահության գգացումի կտրուկ անկան մեջ կարելի է մեղադրել խորհրդային դետության ոչ ձկում համակարգին, որն ի վիճակի չեղակ գոլփս համել Լեռնային Ղարաբաղի խնդրի հիմուն ընկած աղային հաղանական կառավարություններից: Մեծամատ կենտրոնաձիգ սոյն համակարգ ի վիճակի էր անվանգություն աղահովով վախի միջոցով, մինչդեռ Երևան համարտությունը փոխանականությամբ լուծելու և ոչ մի միջոց չուներ:

Խորհրդային Միությունը ստեղծել էր Տարածաշին միավորներ՝ ըստ ազգային դասկանելության, սակայն չէր նախատեսել հնարավորություն հասարակության մեջ հորիզոնական բաղադրական կարերի ձևավորման համար, այսինքն՝ ազգային կամ կուսակցական դատական մեջ չընդունված չընդունվող կազմակերպություններին հնարավորություն չէր ընծառնված մասնակցելու դետության հասարակական կամ բաղադրական լյանին: 1988 թվականից սկսած կրնումիսական գաղափարախոսությունը դադարեց հասարակական կյանքի ուղղողորդ և առաջնորդող սկզբունք լինել, ուսի, եթե ճնշաժանը սկսվեց, խիստ տամարանական եր, որ թէ հայեց, թէ արբեջանցինեց հավատարիմ գտնվեցին իրենց ազգային ամասներին ու հայեցինին, այլ ոչ թէ «Եղբայրության» և «աշխատավորների համերժության» մասին կարգախոսմերին: Նրանց համար հետարրություն չէր ներկայացնում փոխադարձարար ընդունելի տարբերակի որոնճան նորատակով երկխոսության մեջ ներթափելը, անգամ եթե նման ցանկություն ունեին: Ղարաբաղի հայեց չին էլ մատառում իրենց խնդիրը Բավկի միջոցով առաջ տանելու մասին, իսկ Բավկի առաջնորդները մտադիր չին հրավիրել նրանց այնտեղ: Խնդիրը փոխանակայնության մեջ ներթափելը, անգամ եթե նման ցանկություն ունեին: Փոխարենը երկու կողմնակիցներից մեկը՝ Ղարաբաղի հայ Վայելեր Գրիգորյանը, որ Ստեփանակերի դատվիրակության կազմով 1991 թվականին մեկնել էր Քաֆու, սղանվեց վերադի ճանաղարին: Փոխարենը երկու կողմներն էլ դատվիրակություններ էին ուղարկում Մոսկվա և հեռաձայնում Կտեմ՝ Կոմունիստական կուսակցության դատավորության մեջ: Երկու կողմներն էլ վստահ էին, որ այս հակամարտության մեջ Մոսկվան դիմի համրես գա դատավորի դերում և կողմերից մեկը դիմի հաթող ճանաչվի:

Ոմանց հակված էին հարաբերությունների այս սրումը դայմանապնդել սնտեսական խնդիրներով. իրեն թե այս հակամարտությունը դայբար է սահմանափակ ռեսուրսների համար. Այս տեսակետը, սակայն, բննադատության չի դիմանում: Ղարաբաղում լարվածություն կար եւս ավելի վաղ, ան խորհրդային սնտեսության ճգնաժամը 1980-ականներին, և նարզն է ավելի աղքատ չել, ան խորհրդային Միության շահ ուղարկելու մարզի ավելի աղքատ չել, ան խորհրդային մակարդակը համարժե՞ էր Արքեօնանի միջին սնտեսական ցուցանիշների միջանցիկ մակարդակին և միայն ջնշին չափով էր զիջում հարևան Պայասանի մակարդակին և միայն ջնշին չափով էր զիջում հարևան մզ «փոքր Վերածնունդ» իրականացնելու մասին և Արկադի Կոլյուու ջանդերով Սոսկվայից եկող ներդրումների մեջ ներփակը 1988-1989 թվականներին, բավարա չեղան համոզելու Ղարաբաղի հայերին, որ իրենց հայութ բախչակա և Արքեօնանի կազմով մնայր:

Հակամարտությունից դեղի բռնություն

1988 թվականի սկզբների իրադարձությունների գարգաման գլ-խարտույս արագությունը, իրավիճակի խոցելիության ասիժանի ցուցանիշն էր: Նախ՝ աղբեջանցիների մի մեծ խումբ լից հարավյային Հայաստան՝ դժգոհություն արտահայտելով հայերի կողմից դրսուրված խիստ ազրեալիության նկատմամբ (ավելի փոքր մի խումբ մեկնել էր մի քանի առաջ առաջ): Այնուհետև Լեռնային Ղարաբաղի շշանային խորհուրդը կայացրեց իր ամնախարելու որոշումը: Մասն հետևեցին Երեւր Ստեփանակերտում և Բաքվում, իսկ այնուհետև՝ հետպատճեազգային Խորհրդային Միությունում Երբե-սի ունեցած ամենամեծ հանրահավաքները Եւսանում: Վլո-քացիում Խորհրդային Միությունն ականատես եղավ նաև աշխա-տավորների առաջին համընդիմանուր գործադրույթն՝ Լեռնային Ղարաբաղում:

Հակադրման բաղաբանության և բաց հակամարտության միջև հավասարակշռությունը հօգուտ Վերջինի ժեղքեց 1988 թվականի փետրվարի 28-29-ին՝ Սոմգայիթում իրականացված ջաղերից հետո: Զարդերը հետևանք էին բաղադրիչների դայրյումականց, խառնությունների ընկճպած և ադրտված բաղադրիչների անսրաբեկ ներհում դեմքի Սոմգայիթ, բաղադրիչների հետանություններ, որոնք կամ սփորված էին, կամ բացակայում էին, մոտկովան դաշտնաբանների լորություն, լուսեր, թե Ղարաբաղում երկու ազրբեջանցի է սպանվել և զայրացած հանրահավաքների ժամանակ: Այս ամենը վերածվեց բաղադրի հայկական բաղամասում կազմակերպված վայրագ ջաղերի, որոնք ավարտվեցին միայն Խորհրդային բանակի ուժացած գինված միջամտության արդյունում: Պատճենական սվյանների հանաձայն (գերեզ հաստատես վստահելի, բանի որ համընկնում են զոհերի ցուցակների հետ) զոհվել էին 26 հայեր և 6 ազրբեջանցիներ: Ըստ էության, Սոմգայիթը Ղարաբաղի շուրջ վեճը վերածեց ղարաբաղյան հակամարտության, և միայն գենքի բացակայությունն էր զսդում լայնածավալ դատերազմի սանձագերծումը:

Կառավարման ժգնաժամ

Դական կոմունիստական կուսակցությունները հրաժարվեցին կատարել նրա հրահանգները: Ինչդեռ հաճախ էր դատահում այդ ժամանակաշրջանում, Գորբաչովը Սոլմագիթում 1988 թվականի փետրվարի 29-ին տեղի ունեցած դեմքերի բնարկմանը նվիրված Թաղյուսոյի միսիս ընթացքում դրւու եկավ հավասարակությունից՝ հարձակվելով ինչպես Բավի, այնուա էր Երևանի կուսակցական առաջնորդների վրա. «Մենք տեղեկությունների կարիք ունենք, իսկ դրանք անմաշելի են. Երկու կողմերն էլ թագնում են դրան: Բոլորիդ մասն էլ խառն է այս ամենում»:

Դես հայաց նետելով 1988 թվականի դեմքերին՝ ակնհայտ դառնում, որ Գորբաչովն այս ահազնացող հակամարտությունը զստելու միայն Երկու նարտավարություն կարող էր բանցենել: Ի դատիվ իրեն, նա չի կարող առաջինին՝ զանգվածային ռելերսիաների մերոդին: Դայաստանի և Ադրեօանի բաղադրական ակտիվիստների մասսայական ձերբակալություններն անուու մի առ ժամանակ կսաստենի խորհրդային Երկու հանրադետությունների բնակչության կրեթը, սակայն բաղադրական առուու դրա գինը Գորբաչովի համար շատ մեծ կիրառ, իսկ խոռվությունները դարձան կիետաձգվեցին: Երկրորդ տարերակը, որը ենթադրում էր համաձայնության ձեռքբերման ուղղված ժողովրդավարական բանավեճի ծավալում տարածաշրջան կատարված այցելելությունների, կողմերի հետ բանակցությունների, հակամարտության հիմնախնդիրներն ուսումնասիրելու նորատակ անկախ համաձայնություններ իրմնելու և փոխադարձ ընդունելի լուծում գտնելու ուղղությամբ ջաներ ներդնելու միջոցով, այն ժամանակի համար, անգամ խորհրդային ամենազարական առաջնորդ ունենալու դեմքին, անհավանական էր: 1988 թվականի խորհրդային Կովկասում նման կարգի որևէ նախաձեռնություն դարձան ամերսակային էր: Ավելորդ չի նեել, որ մինչ օր ժարմակելով բնադատել Գորբաչովին դարաբայան վեճի ցըանակներում ունեցած դերակատարման համար, հայերն ու ադրեօանցիները նրան մեղադրում են ոչ այն բանում, որ չկարողացավ արդար միջնորդի դեմ սանձնել, այլ, որ չկարողացավ, օգտագոր-

ծելով Կրեմլի իշխանությունը, Ղարաբաղը հանձնել իր միակ օրինական միունք՝ հենց իրենց:

Փասերը ցույց են տայիս, որ Մոսկվան 1988 թվականին արդեն կորցրեց լիակատար վերահսկողությունը Հայաստանի և Ադրեօանի մկանամբ: 1988 թվականի մայիսին Գորբաչովը փոխեց Ա Երևանի, և Բավի կոմունիստական կուսակցությունների դեկավարներին, սակայն անմիջապես դարձվեց, որ նրանց փոխադայնողները Ղարաբաղի հարցի ժողով էլ ավելի կարծ դիրքորոշում ունեն: Խորհրդային Երկու համարտություններն էլ ձեռնադուխ եղան դետականաստեղծնան, ազգայնական նոր խորհրդանշները ընդունան, որ կառուցների ձևավորման և համարտասխանաբար իրենց հայ կամ արդեօանական փորձանանություններին զանգվածաբար արտախնելու գործընթացին:

Դաշորդ գրաժանը 1990 թվականն էր, երբ խորհրդային առաջնորդները «կորցրեցին» Ադրեօանը, նախ՝ Բավի փոխողներն ազգայնական ընդդիմության գիշելով, իսկ այնուհետև իրավիճակն էլ ավելի սրբելով, երբ Ադրեօանի «Ժողովրդական ճակա»-ին ճնշելու նորատակով բաղադր մատուցեցին մի բան տասնյակ բաղադրական անձին: Այս ճգնաժանի առաջին գորերը դարձան Բավում մնացած հայերը, որոնցից իննասում գոհեցին ջարդերի ընթացքում, մինչ կիացնեին տարհանվել բաղադրից: Բարուն վերջնականացնելու կորցրեց ազգերի միջև հանդուժողականության դրսուման օրանի իր համբավը:

Լարվածության աճ և բաց դատերազմ

Խորհրդային Սիոնթյան փլուզման արդյունքում 1991 թվականին դարաբայան հակամարտությունը բաղադրական դատերազմից վերածվեց միջուկականի: Նախկին 15 խորհրդային հանրադետությունները իրենց խորհրդային սահմանների շրջանակություններում անկախ

Նկարում ավելիքած մգկիրը Շուշայում

Աղյուսը՝ Հորեն Բոբե

Իռջակեցին իրենց դետականությունները, իսկ Լեռնային Ղարաբաղ ֆորմալ առօսնով միջազգայինուն ճանաչվեց իրև Ադրբեյջանի մաս սա է այն կենտրոնական հարցը, որը շարունակում է մնալ այս հակամատության առանցորում։ Սույն այդ ժամանակահատվածում խորհրդային սովորագինությունների փոխանցումը հակամատության երկու կողմերին մեծացրեց նրանց կործանարար նեռումը։

Աշխարհագրական դիրի և ժողովրդագրական իրավիճակի հրորություններն այսուհետեւ էին, որ հակադրության առջև կանգնեցրին աղրեջանական (որն օյակում էր Լեռնային Ղարաբաղն աղրեջանական բաղաբաներով և գյուղերով) և հայկական կողմերին։ Իմիջիայլոց, վերջինս, ճնայած տարածային առօսնով անջազած էր ոչ այնան հեռու գտնվող Դայաստանից, ուստի մեծ վերահսկողություն ուներ բուն Ղարաբաղի նկատմամբ։ Այդունով, հակամատության ռազմական ելքը կախված էր աղրեջանիների կարողությունից՝ ուղափակելու Լեռնային Ղարաբաղը և սեփական դայամանները թելադրելու, ինչն հակադրվում էր հայկական կողմի ունակությունը՝ ձեղինու ռազմական ուղափակում և կատ ստեղծելու ոչ հեռու գտնվող Դայաստանի հետ։

Դայական տեսանկյունից դատերազմի ամենամռայլ դրվագները 1991-1992 թվականների Ստեփանակերի անխնա ունբահարումներն էին և 1992 թվականին աղրեջանական ռազմության սրբնացած հարձակումը Ղարաբաղի վրա։ Աղրեջանիները սարսափու են Վերիհում դատերազմի ընթացքում տեղի ունեցած դաժան հաշվարդարքը, երբ 1992 թվականի փետրվարին ուրուց 485 աղրեջանիներ, մեծամասամբ՝ բաղաբահական բնակչություն, հայկական գործերի կողմից սպանվեցին խոջալուում։ Դրանից բացի, 1992-1994 թվականներին Աղրեջանն, անկասկած, մարդասիրական ծանր ճգնաժամ առեց, երբ հայկական ուժերը գրավեցին Ղարաբաղին հարող աղրեջանական յոթ ուղամները և այդ տարածերից ուրուց կես միլիոն մարդ տեղահանվեց։ Լեռնային Ղարաբաղի դրա գտնվող տարածերի վրա դատերազմական գործողությունների տեղափոխման հետևանքները (Ղարաբաղի տարածքը գերազանց հայեց Երևայում վերահսկում են Աղրեջանի միջազգային ճանաչված տարածի 13,6 տոկոսը) մինչ այժմ մնում են իրև չլուծված հակամատության բաց վեր։

Այսուհին էր դատերազմի դաժան իրականությունը։ Սակայն դրա ների իր չափարաժին ունակ արտարին աշխարհը, որն ի վիճակի չեղավ ավելին ներդնել՝ սատարելու դատերազմող կողմերի լուծում գտնելու դատարասականությանը։ Դաժանության արտահայտման օրինակներին գույք է հնարավոր է որևէ բացարձույթում տալ «սովանդիր-կամ-կստանվես» իրավիճակով թելադրված ռազմական գործողությունների տամարանության ուղանակներում (թեղեւ դժվար է ուղանակարական տրամաբանություն գտնել խոջալու դեմքերում, ուր հավանաբար մեծ դեր են ունեցել վեճմնորության ձևախեղակած շարժական արդարությունները)։ Դարքանակ ասելու համար աղրեջանիներին հարկավոր էր սեղմել մասնակի և բաղաբական ուղափակման օպակը Ղարաբաղի ուրուց։ Աղատակ, որ նրանց չհաջոված իրագործել՝ նոյնիկ արյան գնուվ։ Դայերն, իրենց հերին, դիմի Ղարաբաղը խոցելի անկայի վերածին դաշտանունակ ամրոցի նորան արյան գնուվ։

Միասին՝ մեկուսացման մեջ

1988 թվականից ի վեր Ղարաբաղի ուրուց վեճի չմարող բեմաներից է գործուն և հեղինակավոր արտավորի բացակայությունը։ Կարելի է ասել, որ հակամատությունը ծնունդ առավ որդես կայսրության անկամա դաշին մշտական վիճելի տարածի հանդեր բաղաբական հավակնությունների բախում։ Այս տարածեց արրական անվանգության իմնախմնիքի, եր կայսերական կենտրոն ի վիճակի չեղավ դաշտանել խոցելի համայնքները, և եկու կողմերն էի հայացները հառեցին սեփական հարավակություններին։

Իհարկե, հակամատության զարգացման ընթացքը ուրուց ձևակի իւց որ նախնական բնույթը։ 1988 թվականի փետրվարի հետո ասղարեց ելան մասնական գործոնները, որոնք այժմ էլ հակամատության սույնությունը են հանդիսանում։ Զենիի առուվաճառից շահույթ սատողներ, ընչափաց թալանչներ, միջնորդներ և մաֆիոզներ. ահա նրան, ովքը տահում են հակամատության խորցումից և դրա չկարգավորվածությունից։ Մրան հավելեն նաև դաշտավագի ահագնությունները և դրա արդյունումը ծնունդ առած ատելությամբ լի բարգչությունը, բան հազար կամաց լի սակած հակամատության արդյունում առաջացած վրեժի ծարավը, որոնք հետզետեւ ի շի դաշտին հայերի և աղրեջանիների երեսների ճշակության ընդիմանությունը և առաջացին հակակրան, որն այժմ հետարար ուժուվ տարածվում է նաև անցյալի վրա։

Խնորի լուծնանը նողասելու տեսանկյունից ինչողիս՝ եզրակացություններ կարելի է ամել հակամատության արմանների և դրա զարգացման համար այս վերլուծության արդյունում։ Նախ, որ մեղավոր տղիալ-մասնական դայամանները չեն և, որ հայ-աղրեջանական տղիալական ու մասնական կաղերը, թեղետ տարիների ընթացքում վրասված, սակայն, լիովին վերականգնելու են։ Երկորդ, որ Ղարաբաղի բաղաբական նախկին կարգավիճակը կառուցվածիային ճակատագրական բացրույնություն էր դարձուակիւմ, ինչ արյունում ձևակորպել էր փոխադարձ անվասահության և անաղահության զգացողությունը, ուր միայն ներկայի հզոր ուժերը ունեցել, ի դեմս Ռուսաստանի և Արևոտնի, ունակ են ստեղծելու անվանգության նոր համադարձական համակարգը, որը բոլոր կողմերին հնարավու աղամակարդ իններու երաշխիներ կրամադրի։ Եվ վերջապես, որ հակամատության էլույթում դարձակաված է ներ հայաբական դատումները, որոնց ուղանակներում սպվոր են գործել Դայաստանի և Աղրեջանը ինչպես սեփական, այնուեւ էլ հակառակ կողմի կերպարները սահմաններիս։ Դակամատության կաղամբ-ներից ազատվելու համար նախ ուժեր է իրենց ընդիմանու արագայի վերաբերյալ անկենդ երկխոսություն սկսելու հիմնական զան գործադրություն։ 1988 թվականից ի վեր Լեռնային Ղարաբաղը վերածվել է հար խորցող վիճի, սակայն ինչողիս հայեց երաշխիներ կողմեր է գտնվել է զանան վերաբերյալ անկենդ երկխոսություն սկսելու հիմնական զան գործադրություն։ Դայերն, իրենց հերին, դիմի Ղարաբաղը խոցելի անկայի վերածին դաշտանունակ ամրոցի նորան արյան գնուվ։